

Echte winters

Het winterlandschap
in de negentiende eeuw

Sebastiaan Cobelens
Michiel Plomp
Pieter Roelofs

Uitgeverij THOTH Bussum
Teylers Museum

INHOUD

7	Winterleven Achtergronden bij Nederlandse negentiende-eeuwse winters Sebastiaan Cobelens
33	Van Jacob van Strij tot Jan Mankes Het winterlandschap in de Nederlandse kunst van de negentiende eeuw Michiel Plomp
83	Schaatsclubs en ijsportretten Michiel Plomp
89	Hardrijderijen op doek en papier ‘Een heerlijk en schilderagtig gezicht’ Pieter Roelofs
104	Noten
108	Lijst van werken
111	Register

VOORWOORD

TEYLERS MUSEUM, IN 1784 GEOPEND als eigentijds centrum voor kunst en wetenschap, kocht vanaf het begin tekeningen aan van levende kunstenaars. Vanaf 1824 verwierf het Museum ook contemporaine schilderijen om permanent te kunnen exposeren.

De eerste winterlandschappen die werden aangekocht, waren die van Albertus Brondgeest en Barend Cornelis Koekkoek, respectievelijk in 1832 en 1841. In de museale presentatie van de Eerste Schilderijenzaal fungeerden ze allebei als tegenhangers van zomerlandschappen. De Brondgeests waren als zodanig samen aangekocht. Bij de Koekkoeks zat er enkele jaren tussen.

Opzichzelfstaande winterlandschappen (dus zonder een ‘zomer’ als pendant) waren in het begin van de negentiende eeuw nog zeldzaam. En dat terwijl in de zeventiende eeuw Hendrick Avercamp er een apart genre van had gemaakt, dat bovendien direct een ware bloeiperiode doormaakte. In de achttiende eeuw is het wintergezicht die positie kwijtgeraakt door een verandering in smaak. Toen Teylers Museum haar eerste winters verwierf, was het tij echter al aan het keren. Andreas Schelfhout werd in 1818 al geroemd vanwege zijn zijn fraaie ‘wintertooneelen’. Mede door zijn toedoen is er gedurende de eerste helft van de eeuw grote belangstelling bij het publiek ontstaan voor het winterlandschap, die de gehele eeuw en langer heeft aangehouden. Zodanig zelfs dat we van een tweede bloeiperiode van het genre kunnen spreken.

Teylers Museum besteedt nu voor het eerst aandacht aan deze tweede bloeiperiode van het winterlandschap. Nog niet eerder is er middels een tentoonstelling en een begeleidende publicatie een overzicht geboden van al die prachtige ‘winterschilders’ gedurende de lange negentiende eeuw. Het is fascinerend om de belangrijkste stromingen van de eeuw te volgen en er de winteradepten uit te lichten. De late achttiende-eeuwer Jacob van Strij was de pleitbezorger van het genre. Andreas Schelfhout en Johannes Tavenraat, beide volbloed romantici, gaven hun winters nadrukkelijk nationale en internationale allure. Anton Mauve, binnen de Haagse School één van de weinigen die de winter omarmden, bracht zijn sneeuwlandschappen als pure poëzie. Bij Willem Witsen en Jan Mankes is het ijle witte lijnen- en vlakkenspel een vooraankondiging van de ontwikkelingen in de Nederlandse kunst in de richting van abstractie.

In *Echte winters* en in de bijbehorende tentoonstelling gaat het echter niet alleen om de grote artistieke meesters. Er wordt ook stilgestaan bij het leven van alledag gedurende de negentiende-eeuwse winters. Tot circa 1850 was Nederland immers nog in de greep van de Kleine IJstijd. De barre temperaturen hadden een grote invloed op ons land, met ingevroren schepen, stilligende handel, seizoenswerkloosheid en dramatische overstromingen door kruiend ijs. Behalve deze winterse ellende is er uiteraard ook ruimte voor de vrolijke kant: het schaatsen, de toertochten, de wedstrijden, het ijszeilen en ritjes met de arrenslee. Kortom, een veelzijdige benadering om dit aspect van de Nederlandse kunst- en cultuurgeschiedenis zo goed mogelijk te belichten.

Graag wil ik Sebastiaan Cobelens en Pieter Roelofs danken voor hun bijdrage aan deze publicatie, evenals de conservator Michiel Plomp die de tentoonstelling samenstelde. Tot slot gaat mijn grote dank uit naar de bruikleengevers die royaal hun schilderijen, prenten en tekeningen ter beschikking hebben gesteld voor deze bijzondere tentoonstelling.

Marjan Scharloo
Directeur Teylers Museum

WINTERLEVEN

ACHTERGRONDEN BIJ NEDERLANDSE NEGENTIENDE- EEUWSE WINTERS

Sebastiaan Cobelens

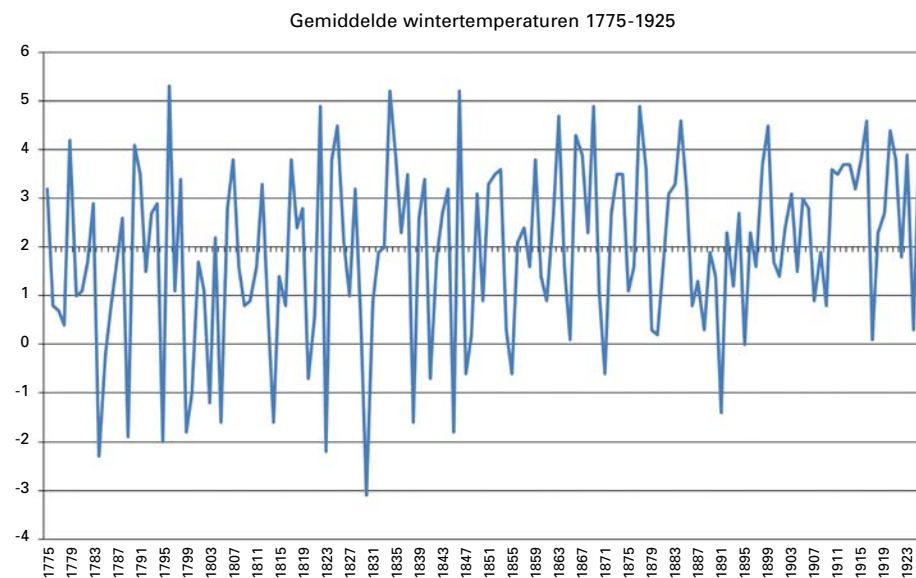

NEGENTIENDE-EEUWSE wintervoorstellingen brengen ons in een wereld waarin onze voorouders het niet makkelijk hadden. In een samenleving zonder de welvaart van tegenwoordig lagen ziekte, armoede en dood op de loer. De zogenaamde Kleine IJstijd kwam daar nog bij, een periode vol strenge winters die rond 1850 ten einde zou komen. Hoe gingen Nederlanders met die kou om? Wat betekende een vorstinval voor het dagelijks leven? Dat onze voorouders de kou vreesden, zullen verhalen uit die tijd duidelijk maken. Maar we beginnen met de pioniers van de meteorologie (weerkunde), die ons in staat stellen de negentiende-eeuwse kou in perspectief te plaatsen. Dankzij hen weten we dat de gemiddelde wintertemperatuur in grote delen van de negentiende eeuw schommelde tussen de 1,5 en 2,5 graad, terwijl het huidige gemiddelde zo’n 3,5 graad bedraagt (afb. 1).

HET KNMI EN HET IPCC

Al aan het begin van de achttiende eeuw begonnen pioniers op structurele wijze instrumentele weerkundige waarnemingen te verrichten. Met als doel de natuur te begrijpen, zouden ze van meteorologie een wetenschap maken. Een van hen was Christophorus Henricus Dedericus Buys Ballot, een meteoroloog die erin slaagde zijn aanvankelijk privé gefinancierde observatorium Sonnenborgh te Utrecht erkend te krijgen als rijksinstituut. Het betekende

¹
Wintertemperatuur
in Nederland 1775-1925

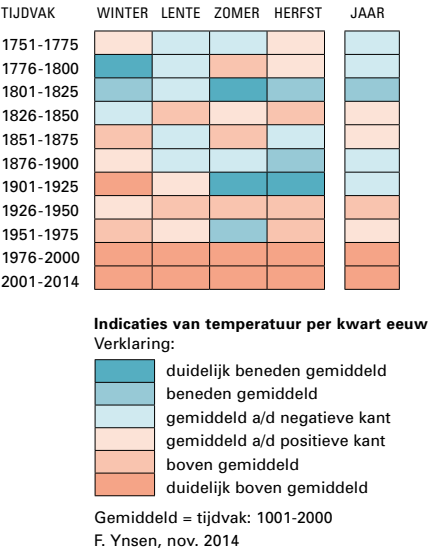

²
Christiaan Andriessen (1775-1846)
Voorbijgangers op de Dam zoeken beschutting voor storm en sneeuw in de toegangen van het Stadhuis van Amsterdam (het latere Koninklijk Paleis), 18 februari 1807 (Een in kleur uitgewerkt blad uit Andriessens getekende dagboek)
Aquarel op blauw papier, 18,2 x 26 cm
Stadsarchief, Amsterdam

op 31 januari 1854 de start van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI). Zijn onderzoek naar de verbanden tussen diverse weerprocessen leverde tal van nieuwe inzichten op. Zo publiceerde Buys Ballot in 1857 de naar hem vernoemde wet die de werking en ligging van hoge- en lagedrukgebieden beschrijft.

Ook het speurwerk van de Schiedamse scheikundeleraar dr.ir. Aart Labrijn is van enorme waarde gebleken. Tijdens de Tweede Wereldoorlog stelde hij aan de hand van archiefmateriaal een lange lijst met meteorologische gegevens samen. De meetreeks vormt het bewijs dat de gemiddelde wintertemperatuur in de negentiende eeuw stukken lager lag dan tegenwoordig. Naast de statistieken beschikken we inmiddels ook over talloze andere bronnen als dagboeken (afb. 2), kronieken of aantekeningen van fenologische data als de bloei van heesters en bomen.¹ Ook deze wijzen overduidelijk op een kouder negentiende-eeuws klimaat. Voor Nederland verricht op dit vlak Jan Buisman belangrijk werk, met zijn monumentale serie *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*. Buisman maakte soms per dag duidelijk wat voor weer het was en welke consequenties dat had voor de natuur en de maatschappij. Hierdoor hebben we meer inzicht gekregen in de gevolgen van de Kleine IJstijd.

Met de Kleine IJstijd wordt een langdurige periode met relatief koud weer aangeduid, die volgens de meest gangbare theorie vanaf 1430 begon en omstreeks 1850 zou eindigen (afb. 3). Het was niet voortdurend koud, maar extremen kwamen vaker en heftiger voor. Soms kenden tientallen jaren een milder klimaat, waarna twintig, dertig of veertig jaar ineens opvielen door een opeenstapeling van winterweer. De vierde en laatste koudere fase begon rond 1775. Talloze winters uit die tijd mogen we als streng kwalificeren. In de tweede

3
Indicaties van de temperatuur
in Nederland per kwart eeuw
in het tijdvak 1751-2014

4
Johan C. Braakensiek (1858-1940)
Ijsverdriet en ijsvermaak
Litho, 29,5 x 44 cm, illustratie in
De Amsterdammer, 21 december 1890
Joods Historisch Museum, Amsterdam
(collectie Jaap van Velzen)

helft van de negentiende eeuw begon het kwik langzamerhand op te lopen, een opwarmende trend die zich vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw versneld voortzette. De ijzige winters uit bijvoorbeeld 1929, 1947, 1956 en 1963 zijn in de huidige eeuw nog niet geëvenaard, verre van dat zelfs.² Was de gemiddelde temperatuur in 1963 nog -3,0 °C, de koudste winter van de eenentwintigste eeuw steekt daar met 1,1 °C in 2010 schril bij af.

De vraag is in welke mate deze ontwikkeling zich doorzet. Voor de winter-liefhebber ziet de toekomst er waarschijnlijk somber uit. Naar verwachting wordt de kans op sneeuw en ijs de komende jaren steeds kleiner. Het KNMI heeft onderzoek van het *Intergovernmental Panel on Climate Change* (IPCC) verder uitgewerkt voor de Nederlandse situatie. Het instituut ontwikkelde diverse scenario's, steevast met de uitkomst dat onze winters zachter en natter worden. Over de mate waarin dat gebeurt, bestaat nog onduidelijkheid. Winterweer zal zeker nog kunnen voorkomen, maar voor ijspret moet het steeds meer meezitten.³ Zo werden in februari 2012 de kansen voor het houden van een Elfstedentocht aanzienlijk gereduceerd door een sneeuwdek.

WINTERSE ELLENDE

Het is verleidelijk als winterliefhebber enigszins jaloers te kijken naar het verleden, waarin vorst en sneeuw zo vaak leken voor te komen. Maar we doen dat vanuit onze warme huizen, levend in een land vol welvaart. Dat was vroeger wel anders. Toen betekende een winterinval voor veel mensen ellende. Een huis warm houden lukte nauwelijks, isolatie bestond vrijwel niet. 's Morgens stonden vaak ijsbloemen op de ruiten. Tot de jaren zestig van de twintigste eeuw werden veel huizen verwarmd met één kachel. Warm blijven was vaak een kwestie van veel beddengoed. Niet ongewoon was het om met jassen en truien onder de dekens te liggen en vaak lagen mensen sowieso al bij elkaar in bed. Brandstof was in de lange, strenge winters niet alleen duur, maar ook vaak schaars.⁴ Ook water was op den duur slecht te krijgen, terwijl mensen hun meeste geld al aan eten en de huur hadden uitgegeven.⁵ Eenmaal buiten

5
Charles Rochussen (1814-1894)
Strenge vorst. Op de Kralingse Plassen, 1885
Aquarel, 35 x 58,3 cm
Amsterdam Museum, Amsterdam

was het niet veel beter. Kleding was vaak amper regen- en/of kouwerend, bovendien was de gezondheidszorg niet toereikend of onbetaalbaar. Alle reden om in de herfst bezorgd naar het komende winterseizoen te kijken, wat in een gedicht van een vroeg socialistisch tijdschrift treffend naar voren komt.

‘Doch ook de bange winter nadert,
de dag is kort, het werk is min;
Terwijl de boom zijn blad ontbladert,
Treurt ook de werkman met gezin.
Gedachten aan een langen winter,
aan fellen vorst, gebrek aan brood;
Een lege beurs, in huis geen splinter
Zucht hij: God was ik maar dood!’⁶

We kunnen ons deze gevoelens en gedachten nauwelijks voorstellen, maar in de negentiende eeuw was sprake van een hoog aantal behoeftigen. Rond 1880 vielen ongeveer een half miljoen mensen in de groep ‘bedeelden’, en dat op een bevolking van vier miljoen (afb. 4).⁷ Menigeen leidde een marginaal bestaan, waarin maar weinig hoefde te gebeuren om nóg verder weg te glijden. Dat leverde spanningen op. Een Friese landarbeider die rond 1875 werd geboren, schreef over de situatie in zijn jeugd: ‘Hoewel het gezin, we waren met ons zevenen, niet abnormaal groot was, was toch schraalhans dikwijls keukenmeester. Vooral 's winters, als vader weken aaneen werkloos was. Van een “onbezorgde” jeugd was dan ook geen sprake en ik herinner me zeer goed, dat bij de eerste tekenen van vorst, het vooruitzicht schaats te kunnen rijden gedempt werd door het besef dat dit eveneens werkloosheid zou brengen en dus broodzorgen (afb. 5).’⁸

6

David Pierre Giottino Humbert
de Superville (1770-1849)
Ijsschotsen op de Maas, januari 1809
Zwart krijt en penseel in grijs
op grijs papier, 44 × 32 cm
Rijksmuseum, Amsterdam

Veel werkzaamheden lagen in de winter stil. Zo kwam de binnenvaart tot stilstand en was het heel gangbaar dat mensen (deels) afhankelijk werden van de kerk of de armenzorg. Soms kochten mensen hun dagelijkse levensbehoeften op de pof. Als je in het rivierengebied woonde, kwam daar nog de angst voor overstromingen door ijsverstoppingen bij (afb. 6, 13, 20). Ook dooi liet het waterpeil soms vervaarlijk stijgen, door overvloedig smeltwater. Kou was in de negentiende eeuw dus bepaald geen prettig gegeven. Tegelijkertijd bracht het ijs ook voordelen met zich mee. Het was een welkome onderbreking van de sleur in de lange, donkere wintermaanden. Daarbij maakte een ijsvloer mensen mobieler. Het aantal Nederlandse wegen was in de negentiende eeuw nog relatief gering. Ze werden slecht onderhouden en waren in de winter vaak onbegaanbaar.⁹ Bovendien waren paarden – toentertijd het snelste vervoermiddel – slechts voorbehouden aan de gefortuneerden. Op de schaats kwamen mensen nog eens ergens en met hulp van de wind soms met een behoorlijke snelheid. Het bezoeken van een ver familielid was plotseling een serieuze optie, of het doen van zaken.

7

Nicolaas Johannes Roosenboom
(1805-1880)
Winterpret met ijszeilboot en schaatsers
Paneel, 29,5 x 40,4 cm
Collectie Simonis & Buunk, Ede

PLEZIER OP HET IJS

Een nauwkeurig beeld schetsen van het leven van vroeger is lastig, maar plezier op het ijs hoort zeker vanaf de late Middeleeuwen bij ons (afb. 7). De vele koude winters lieten allerlei gebruiken en tradities ontstaan. Er leek wel sprake van een soort carnaval, een voortzetting van de losse sfeer die zo kenmerkend voor jaarmarkten en kermissen was. Op het ijs heerste een vrijere moraal, met drinken, flirten en de nodige losbandigheid. Het gezegde ‘Op het ijs is alles gemeen, die geen meid heeft, kiest er één’ verwijst daarnaar.¹⁰ Tal van activiteiten verplaatsten zich van het land naar het ijs. Een fenomeen was de ijskermis. In 1871 tekende Jan ter Gouw in zijn boek *De volksvermaken* op dat zodra het stevig vroom, er overal op het ijs tenten verschenen. Levendig beschreef hij de talloze wafelkramen, draai-molens, goochelaars, musici en kwakzalvers. Hoewel in de tweede helft van de negentiende eeuw kermissen langzaam van het ijs zouden verdwijnen, waren er in de strenge winter van 1891 nog verschillende, zoals op 15 december op de Kralingse Plas en op 22 december in Harlingen.¹¹

Een populaire sport was ‘ijscolf’, een voorloper van ijshockey. Ook het klootschieten op ijs mocht zich in de belangstelling verheugen, net als het

8
Andreas Schelfhout (1787-1870)
Ijsgezicht met tweemaster en een ijsschuit
 Aquarel, 21,5 x 27 cm
 Teylers Museum, Haarlem

zogenaamde ijszeilen. Dat was reeds omstreeks 1600 bedacht, aanvankelijk om mensen of goederen over grote ijsvlakten zoals de Zuiderzee te vervoeren. De ijsschuiten leken op normale zeilschepen, maar waren voorzien van drie grote schaatsijzers en konden snelheden tot wel zeventig kilometer per uur bereiken. Met dergelijke schuiten werden in de negentiende eeuw geregeld wedstrijden gehouden (afb. 5, 7, 8).

Herbergen vervulden in deze winterse sferen vaak een centrale rol. Het waren veelal de kasteleins die wedstrijden organiseerden. Die trokken immers volk en garandeerden klandizie. Het ijs bracht mensen uit alle rangen en standen samen. De *Leeuwarder Courant* schreef op 27 januari 1881: ‘Het schaatsenrijden is misschien wel het enige echte volksvermaak dat wij hebben: ouden en jongeren, mannen en vrouwen, rijken en armen delen er gelijk in.’ Dat was in de klassenbewuste samenleving van die tijd een opmerkelijk statement (afb. 9-10).

Schaatsen deden mensen al veel langer. Eerst met behulp van dierenbotten en prikstokken, die dienden om enige vaart te verkrijgen en het evenwicht te bewaren. Rond de dertiende eeuw ontstond de eerste schaats

9
Theodorus Bohres (werkzaam 1815-1830)
Portret Maximilianus J.A.E.C. van der Heyden, ca. 1811
 Pastel, 41 x 32 cm
 Brantsen van de Zyp Stichting, Arnhem
 (bruikleen aan Geldersche Kasteelen)

10
Theodorus Bohres (werkzaam 1815-1830)
Portret Ludovicus W.J.J. van der Heyden, ca. 1811
 Pastel, 41 x 32 cm
 Brantsen van de Zyp Stichting, Arnhem
 (bruikleen aan Geldersche Kasteelen)

met een ijzer, vastgemaakt aan een stuk hout.¹² Door de gunstige weersomstandigheden tijdens de Kleine IJstijd werd het schaatsen snel populairder. De schaats verbeterde en kreeg diverse vormen. Het ene exemplaar was meer geschikt voor schoonrijden (Hollandsche schaatsen), het andere om zo hard mogelijk te rijden of het afleggen van langere afstanden (Friesche schaatsen). Zoals de namen suggereren waren vanouds Hollanders meer schoonrijders en Friezen meer hardrijders.

De populariteit van het wedstrijdschaatsen nam in Groningen en Friesland vanaf de jaren zestig en zeventig van de achttiende eeuw snel toe. Op het spannende vermaak kwamen veel deelnemers en toeschouwers af. De kranten wemelden van de advertenties voor wedstrijden, vooral de *Leeuwarder Courant* stond er tijdens vorstperioden vol mee. Wedstrijden waren vaak drukbezochte, feestelijke gebeurtenissen met muzikale ondersteuning en royaal aangebrachte versiering (zie essay Roelofs, p. 90).

In de loop van de negentiende eeuw werd het kortebaanschaatsen ook in het huidige Noord- en Zuid-Holland als wedstrijdsvorm populair. De eerst bekende wedstrijd vond er plaats in 1826 in Ouderkerk aan de Amstel (zie essay Roelofs, p. 92). De meeste winnaars van die wedstrijden kwamen echter nog lange tijd uit Friesland. Sommige Friezen maakten er zelfs een sport van het hele land af te reizen en overal aan wedstrijden deel te nemen. Dit leidde vaak tot ergernis bij de lokale deelnemers.

11

Adolphe Dillens (1821-1877)

Schaatsende geliefden

Paneel, 82 x 63 cm

Verblijfplaats onbekend

De grote vlucht die het wedstrijdschaatsen nam, werd echter niet door iedereen gewaardeerd. De opvatting dat hard schaatsen slecht voor de gezondheid was, en er bovendien potsierlijk uitzag, vond in brede kring gehoor. In de jaren zeventig was deze lobby tegen hardrijderijen op de schaats erg actief. In de *Schoonhovensche Courant* van zondag 15 januari 1871 werd een wedstrijd aangekondigd in het schoonrijden. De redactie van de krant vond het nodig om daar het volgende commentaar aan toe te voegen: 'Niet ten onrechte werd in den laatste tijd menige stem tegen de hardrijderijen op schaatsen verheven; wie deze, bijna zouden we zeggen, moorddadige liefhebberij in haar volle kracht heeft gezien, weet het, hoe menigmalen de gezondheid daardoor geknakt wordt, ja zelfs de strijders de behaalde eer met de dood moeten bekopen. Elders heeft men de gewone hardrijderijen door een wedstrijd in sierlijk rijden reeds trachten te vervangen, doch in Holland is, naar wij menen, de alhier aangekondigde schoonrijderij de eerste van dien aard. Aan een druk bezoek, ook van elders, twijfelen wij wel niet.'¹³

Als gevolg van de aversie tegen hardrijderijen op de schaats kwamen ijsverenigingen dus met het alternatief van het genoemde 'sierlijk rijden' oftewel schoonrijden. Dit schoonrijden was echter niet iets nieuws, het werd alleen nu nadrukkelijk gepropageerd en er werden wedstrijden voor georganiseerd. Hierdoor won het in het laatste kwart van de negentiende eeuw duidelijk aan populariteit, zeker in Noord- en Zuid-Holland.¹⁴ Ook in Zeeland, als we het geromantiseerde schilderij, *Schaatsende geliefden* van de Belgische schilder Adolphe Dillens mogen geloven (afb. 11).

Een heel aparte variant van het wedstrijdschaatsen vormden de zogenaamde spekrijderijen. Deze werden ongeveer vanaf het midden van de negentiende eeuw door de ijsverenigingen georganiseerd voor de 'mingegoeden'. Voor onder meer levensmiddelen, brandstof en kleding konden mensen met elkaar de sportieve strijd aangaan op de schaats. Deelnemen was belangrijker dan winnen, want iedere deelnemer ontving gegarandeerd een 'prijs'. De goederen waren deels ter beschikking gesteld door plaatselijke winkeliers, een ander deel door de ijsvereniging. Oude van dagen, kreupelen, het maakte niet uit; allen maakten op het ijs hun opwachting. Vanzelfsprekend ging dat lang niet altijd goed, tot grote hilariteit van de aanwezige toeschouwers.¹⁵

Natuurlijk kwamen er ook geregeld serieuze incidenten voor op het ijs. Ook vroeger gingen schaatsen en ongelukken hand in hand. Mensen botsten, vielen, gleden uit of zakten door het ijs. De oude Nederlanders verzuchtten al: 't En is geen ijs, Of 't kost menschevleys'. Zeker vanaf 1870 verschenen in de kranten regelmatig berichten over mensen die door het ijs zakten, soms nog wonderbaarlijk gered werden, maar vaak ook jammerlijk verdronken. Zo raakte in 1891 op het kanaal Damster-Boterdiep in Groningen een knul te water. Hij viel in een gat dat in het ijs was gehakt. Een boekhouder van een nabijgelegen fabriek zag het gebeuren, rende naar de plek, merkte dat hij zelf machteloos stond en stuurde vervolgens zijn hond het ijskoude water in om de jongen te redden. Na enige angstige momenten kwam de viervoetige redder weer boven met de ongedeerde knaap. Nadat hij aan wal was geholpen, kon de jongen weer huiswaarts keren.¹⁶

12
Willem de Famars Testas (1834-1896)
Wintervermaak, 1880
Potlood en penseel in grijs, 21,5 x 34 cm
Teylers Museum, Haarlem

Ter vermaak werden in de winter ook arrensleden gebruikt (afb. 12). Soms vonden daarmee wedstrijden plaats, vaker dienden ze voor het maken van lange tochten op bijvoorbeeld de Zuiderzee of de Waddenzee. Dergelijke sleden bestonden in allerlei soorten en maten. De meer luxe exemplaren waren rijkversierd en tot ver in de negentiende eeuw te vinden bij welgestelden in de stad en op de grote boerderijen en buitenplaatsen. De minder gefortuneerden bezaten de zogenaamde arretikker of Hollandse tikker. Dit was een smal uitgevoerde arrenslede en daarom was bij deze maar plaats voor een volwassene en hooguit één kind.

Sneeuw fascineerde in dezelfde mate als ijs. Uit de *Leeuwarder Courant*, 27 januari 1881: “t Is waar, op de straten is de sneeuw al lang niet meer zo rein en vlekkeloos meer, maar buiten beschaamt zij voortdurend het witste wit. En als daarbij de rijp de dorre bomen tooit, de heldere zonneschijn de takken als met duizenden diamanten laat schitteren en ons de prachtigste lichtschakeringen vertoont, dan kan men moeilijk de winter haten.’ Mensen bewonderden sneeuw, die tevens een garantie voor pret inhield. Zodra er flink wat gevallen was, kwamen de sleden tevoorschijn: de al genoemde arrenslee, de kleinere te duwen bakslee of de nog kleinere prikslee. Kwajongens gooiden sneeuwballen, anderen vermaakten zich met het bouwen van een sneeuwpop. Sneeuw bood ’s winters ook kansen aan de vele werklozen. Menig gemeentebestuur gaf opdracht de wegen sneeuwvrij te maken. De Amsterdamse trammaatschappij kon bijvoorbeeld flink wat extra handen gebruiken en had vanwege het winterweer soms honderden tijdelijke werknemers.

13
Christiaan Josi (1768-1828)
IJsgang en dijkbreuk te Vuren bij Gorcum,
22 februari 1799 (naar Jacob Cats), 1802
Aquatint en ets, 49 x 59 cm
Teylers Museum, Haarlem

DE KOUDSTE WINTERS

In de koudste winters van de negentiende eeuw gebeurden soms wonderbaarlijke dingen. Talloze verhalen en getuigenissen bleven bewaard en wekken die voorbijgaten weer tot leven. Vlak voor het begin van de negentiende eeuw was de winter van 1799 opzienbarend door haar strenge karakter en de verwoestende dijkdoorbraken in februari dat jaar. De doorbraak bij Doornik beschadigde talloze huizen en liet zeventien mensen verdinken. Na het doorbreken van de noordelijke Waaldijk bij Vuren kwam de Tielerwaard onder water te staan, het gevolg van een ijsverstopping (afb. 13).¹⁷

¹⁴
Pieter Gerardus van Os (1776-1839)
*Het doorijzen van de Karnemelksloot
 bij Naarden, januari 1814, 1814*
 Doek, 99 x 131 cm
 Rijksmuseum, Amsterdam

1814
 De strenge winter van 1814 was in Europa het toneel van oorlog, met Napoleon in de hoofdrol. Nederlanders maakten kennis met vreemde soldaten, onder anderen Kozakken. Die liepen in de barre wintermaanden soms kerken binnen om waskaarsen mee te nemen en vervolgens op te eten. De vorst bracht in combinatie met het oorlogsgeweld talloze complicaties met zich mee, zoals bij de vesting van Naarden. Een daar gelegerd Frans garnizoen – 2300 man sterk – werd vanaf 17 november 1813 door een Nederlandse strijdmacht omsingeld. Regelmatig deden de Fransen uitvallen om in de buurt eten te bemachtigen. Voor het bewaken van de vesting moest met man en macht het water ijsvrij worden gehouden, waarvoor bijlen en zagen werden gebruikt, zoals te zien is op het schilderij *Het doorijzen van de Karnemelksloot bij Naarden, januari 1814* van Pieter Gerardus van Os (afb. 14).¹⁸

¹⁵
Willem Hendrik Hoogkamer
 (1790-1864)
Gezicht op de ijsberg bij Harlingen,
 1823 (naar Wijnand Esser [1779-1860])
 Ets, aquatint, met de hand
 ingekleurd, 30 x 38,5 cm
 Hannemahuis, Harlingen

1823
 Ook de winter van 1823 mocht er zijn, met de koudste januari in de meetreeks sinds 1706. De gemiddelde temperatuur die januarimaand bedroeg -7°C. Op 23 januari 1823, om 7.00 uur in de vroege ochtend, las een professor in Utrecht een temperatuur af van minus 11 ° Fahrenheit, zo’n 24 graden onder nul. Het ijskoude weer zorgde voor een opmerkelijk, on-Hollands verschijnsel (afb. 15). Op 25 januari schreef een opgetogen man uit Harlingen: ‘Reeds sedert eenige dagen had men van deze haven het trotsche gezigt, niet alleen op eene onafzienbare ijsvlakte, maar ook op hooge ijsbergen, die bij eenen helderen hemel, maar vooral bij het ondergaan der zon, een majestueus schouwspel opleverden.’¹⁹

